

Покарання як складова системи соціального контролю над злочинністю

В статті розглядається поняття «соціальний контроль над злочинністю», а також роль покарання в системі соціального контролю. Аналізується «криза покарання» в сучасному світі та засоби мінімізації негативних наслідків позбавлення волі. Подано пропозиції щодо удосконалення кримінальної політики держави.

Ключові слова. злочин, покарання, соціальний контроль, злочинність, «криза покарання».

Актуальність теми дослідження. В усі часи суспільство й держава намагалися мінімізувати (ліквідувати, подолати) негативні для суспільства типи поведінки та їх носіїв. В кожній країні з цією метою створюється система соціального контролю над злочинністю й іншими проявами негативної девіантності (п'янство, наркотизм, проституція тощо). Однак постійно змінювані соціальні умови вимагають нових уточнених досліджень цієї важливої теоретичної та практичної проблеми сучасної юриспруденції.

Аналіз наукового дослідження проблеми. Окремі аспекти заявленої теми розглядали в своїх працях О. Яковлев, Я. Гілінський, І. Гальперін, І. Карпець, А. Жалінський, О. Олійник, М. Фуко.

Спираючись на висновки цих та інших дослідників автор ставить собі за мету проаналізувати сучасний стан побудови системи соціального контролю над злочинністю в передових країнах світу, визначити прийнятні для України його форми, подати пропозиції щодо удосконалення кримінальної політики нашої держави на сучасному етапі її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на всі зусилля суспільства й держави жодне з небажаних соціальних явищ повністю ліквідувати не вдасться. На думку О. Яковлева, «наявність, постійне збереження в суспільстві злочинності неможливе без визнання того, що й злочинність виконує певну соціальну функцію, слугує формою або регулятивною, або ж адаптаційною (приспосувальною) реакції на суспільні процеси, явища, інститути» [1, с. 14].

Контроль над злочинністю – один із видів соціального контролю, котрий являє собою механізм самоорганізації (саморегуляції) та самозбереження суспільства шляхом встановлення й підтримання в даному суспільстві нормативного порядку, усунення нейтралізації, мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки [2, с. 380].

Оскільки злочинність (який би сенс не вкладався в це поняття в найрізноманітніші епохи у різних народів) здавна сприймається як одна з найнебезпечніших форм «відхилень», остільки й засоби впливу на осіб, визнаних злочинцями, застосовувались як найжорсткіші (жорстокі). Історія людства знає усі мислимі й немислимі види тортур, кваліфікованих способів смертної кари, калічення [3]. Однак злочинність не залишає суспільство. Більше того, є всі підстави вважати, що чим жорсткіші покарання застосовує держава, тим більше в ній буде жорстоких злочинів. Про це попереджав іще Ч. Беккарія в своїй класичній праці [4].

Соціальний контроль над злочинністю включає: а) встановлення того, що саме в даному суспільстві розцінюється як злочин (криміналізація діянь); б) встановлення системи санкцій (покарань) та конкретних санкцій за конкретні злочини; в) формування інститутів формального соціального контролю над злочинністю (поліція, прокуратура, суди, органи виконання покарань, включаючи пенітенціарну систему, тощо); г) визначення порядку діяльності установ та посадових осіб, котрі представляють інститути контролю над злочинністю; д) діяльність цих установ та посадових осіб, спрямовану на виявлення та реєстрацію вчинених злочинів, виявлення й викриття осіб, що їх вчинили, призначення покарання стосовно таких осіб (злочинців), забезпечення виконання призначених покарань; е) діяльність інститутів, організацій, приватних осіб із здійснення неформального контролю над злочинністю (від сім'ї та школи до общини, клану, земляцтва, «сусідського контролю»); є) діяльність численних інститутів, установ, посадових осіб, громадських організацій щодо профілактики (попередження) злочинів [2, с. 381–383].

В кінцевому підсумку, система соціального контролю над злочинністю включає два основні методи: покарання та профілактику. Неefективність покарання загалом й особливо позбавлення волі

як засіб скорочення здавна злочинності відзначалася дослідниками. Про це писали Ч. Беккарія, М. Фуко, І. Бентам [5, с. 397–398]. Кримінально-правові та кримінологічні проблеми покарання активно обговорюються сучасними юристами [6–7].

Одним із найбільш значимих показників цивілізованості/не цивілізованості суспільства, демократичності/авторитарності (тоталітарності політичного режиму слугує збереження смертної кари в системі кримінальних покарань або ж відмова від неї. Іншим важливим елементом системи покарання, що свідчить про більшу чи меншу цивілізованість суспільства й держави, є позбавлення волі, точніше його місце в системі покарання, масштаби застосування, максимальні терміни, умови відбування. Так, за даними Генеральної прокуратури України, в січні – лютому 2015 р. вчинено 6409 особливо тяжких злочинів, термін покарання за які передбачає понад 10 років позбавлення волі (за аналогічний період 2014 р. – 4404), 31793 тяжкі злочини з терміном покарання до 10 років (у попередній період – 29060), 49 068 злочинів середньої тяжкості, максимальний термін покарання за які складає 5 років (у січні – лютому 2014 р. – 48396), в т. ч. 3519 убивств, 377 випадків використання вогнепальної зброї, 170 згвалтувань, 51310 крадіжок, 669 розбійних нападів, 1418 випадків незаконного заволодіння авто [8]. Наведені дані безумовно свідчать про загострення криміногенної ситуації в державі, часткову втрату можливостей соціального контролю над злочинністю та необхідність вжиття термінових необхідних заходів щодо подолання цієї вкрай небезпечної суспільної тенденції.

Водночас недаремно більшість криміналістів-практиків і теоретиків кримінології схиляються до думки, що покарання (передусім позбавлення волі) не виконує своєї основної функції – скорочення злочинності. На сучасному етапі розвитку суспільства в більшості цивілізованих країн усвідомлюється «криза покарання, криза кримінальної політики, криза поліцейського контролю». «Криза покарання» проявляється, по-перше, в тому, що після Другої світової війни у всьому світі спостерігалось зростання злочинності, не дивлячись на всі зусилля поліції та кримінальної юстиції (а з кінця 1990-х – початку 2000-х рр. – скорочення рівня злочинності так само незалежно від діяльності поліції та кримінальної юстиції). По-друге, людство перепробувало всі можливі види кримінальної репресії без видимих результатів (неефективність загальної превенції). По-третє, як показали соціологічні дослідження, рівень рецидиву залишається відносно стабільним для кожної конкретної країни і не знижується, що свідчить про неефективність спеціальної превенції [9, с. 172]. По-четверте, на думку психологів, довготривале (понад 5–6 років) перебування в місцях позбавлення волі призводить до незворотних змін у психіці особистості [10, с. 42].

В'язниця була, є і залишатиметься школою кримінальної професіоналізації, а не місцем виправлення. Нікого ще ніколи не вдавалося «виправити» й «перевиховати» шляхом покарання. Скоріше, навпаки. «Особи, стосовно яких було здійснене кримінально-правове насильство – цілком законно чи в результаті незаконного рішення, утворюють прошарок населення з підвищеною агресивністю, відчужений від суспільства» [11, с. 18]. Позбавлення волі – неефективна міра покарання з численними негативними побічними наслідками. При цьому в'язниця залишається «незамінною» в тому відношенні, що людство не придумало поки що нічого іншого для захисту суспільства від тяжких злочинів. М. Фуко з цього приводу писав: «Відомі всі недоліки в'язниці. Відомо, що вона небезпечна, якщо не марна. І все ж ніхто «не бачить», чим її замінити. Вона – огидне рішення, без якого, очевидно, неможливо обійтись» [4, с. 339].

Усвідомлення неефективності традиційних засобів контролю над злочинністю, більше того, негативних наслідків такого поширеного виду покарання як позбавлення волі вимагає пошуків альтернативних рішень не лише стратегічного, а й тактичного характеру. По-перше, за повної відмови від смертної кари (як це передбачено ст. 51 Кримінального кодексу України, де максимальне покарання передбачає довічне позбавлення волі [12, с. 19]) саме позбавлення волі перетворюється на «вищу міру покарання», застосовувати яку необхідно лише в крайніх випадках, в основному при вчиненні насильницьких злочинів і виключно стосовно дорослих (повнолітніх) злочинців. По-друге, в країнах Західної Європи, Австралії, Канаді, Японії переважає короткочасне позбавлення волі. Як правило, терміни обчислюються тижнями й місяцями, у всякому випадку – до 2–3 років, тобто до настання незворотних змін психіки. По-третє, оскільки збереження або ж деградація особистості суттєво залежать від умов відбуття покарання в пенітенціарних установах, остільки в сучасних цивілізованих державах підтримується, по можливості, достойний рівень існування засуджених (нормальне харчування, санітарно-гігієнічні й «житлові» умови, медичне обслуговування, можливість працювати, займатися спортом, зустрічатися з рідними), встановлюється режим, що не принижує людської гідності, крім того, існує система пробачень (випробувань), яка дозволяє строго диференціювати умови відбуття покарання в залежності від його терміну, поведінки засудженого

тощо [13]. По-четверте, все рішучіше звучать пропозиції щодо формування й розвитку альтернативної, некримінальної юстиції для врегулювання відносин «злочинець – жертва», переходу від «відплатної юстиції» до юстиції відшкодувальної, відновлювальної [14]. Суть цієї стратегії полягає в тому, щоб за допомогою доброзичливого й незацікавленого посередника врегулювати відносини між жертвою та злочинцем. В цілому йдеться про перехід від стратегії «війни зі злочинністю» до стратегії «скорочення шкоди». На це прямо наголошується в 11-й Рекомендації доповіді Національної Комісії США з кримінальної юстиції: «...змінити повістку дня кримінальної політики від «війни» до «миру». Зменшити надії на тюремне ув'язнення й звернути більше уваги на суспільне виправлення» [цит. за: 9, с. 172].

Це тим більш важливо на сучасному етапі функціонування суспільства й держави, оскільки дослідники справедливо вказують на те, що «реалізація кримінального закону може стати абсолютно нестерпною для суспільства, заблокувавши інші соціальні процеси... Розумне зниження об'єму законного насильства може більшою мірою забезпечити інтереси країни... Покарання – це очевидна витрата й неявна вигода... Необхідно враховувати добре відомі якості кримінального права, які полягають в тому, що воно є надзвичайно затратним і досить небезпечним способом впливу на соціальні відносини» [11, с. 9, 15, 18, 56, 68].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Найважливішими необхідними напрямками сучасної кримінальної політики України мають стати: подальша декриміналізація малозначних діянь, що не є небезпечними з «переводом» деяких із них до розряду адміністративних проступків або цивільно-правових деліктів; реалізація принципу «мінімум репресій»; більш послідовна реалізація принципу невідворотності покарання, незалежно від соціального статусу винного: реформа поліції, головним напрямком діяльності якої має стати сервісний – надання послуг (із захисту, охорони тощо) населенню, платникам податків, а не «боротьба із злочинністю»; абсолютна недопустимість застосування незаконного насильства, включаючи тортури, якими «славиться» міліція [15]; реформа пенітенціарної системи; відмова від репресивних умов утримання осіб, засуджених до позбавлення волі; неухильне утримання міжнародних норм, включаючи «Мінімальні стандартні правила поведінки із засудженими» (1955) і «Європейські стандарти утримання в місцях позбавлення волі» (2006); пріоритет превенції злочинів; формування альтернативної «відновлювальної» юстиції, спрямованої на забезпечення прав та інтересів потерпілих поза рамками кримінального правосуддя; формування ювенальної юстиції з передачею усіх справ про злочини неповнолітніх до її юрисдикції; формування правосвідомості населення, спрямованої на утвердження безумовної поваги до права, усвідомлення необхідності й важливості дотримання його норм усіма учасниками суспільних відносин.

Без здійснення цих та деяких інших заходів щодо удосконалення кримінальної політики в сучасній Україні важко вести мову про реалізацію ідей та принципів демократичної й правової держави. Подальші дослідження в цій сфері спрямовуватимуться на вивчення сучасного стану пенітенціарної системи в Україні, формування ювенальної юстиції в нашій державі, рівня й перспектив мінімізації злочинності серед різних прошарків українського суспільства.

Джерела та література

1. Яковлев А. М. Социология преступности (Криминология). Основы общей теории / А. М. Яковлев. – М.: МНЮИ, 2001. – 240 с.
2. Гилинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая реальность, социальный контроль / Я. И. Гилинский. – 2-е изд., перераб. доп. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2009. – 502 с.
3. Фуко М. Наглядати і карати. Народження в'язниці / Мішель Фуко. – К.: Основи, 1998. – 392 с.
4. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккариа. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2014. – 240 с.
5. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. Основные начала гражданского кодекса / Иеремия Бентам // Антология мировой правовой мысли: в 5 т. / Нац. обществ.-науч. фонд; руковод. науч. проекта Г. Ю. Семигин. – Т. III. Европа. Америка: XVII–XX вв. / отв. ред. О. А. Жидков; соред. О. Э. Лейст, И. Ф. Мачин. – М.: Мысль, 1999. – С. 388–398.
6. Карпец И. И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы / И. И. Карпец. – М.: Юрид. лит., 1983. – 228 с.
7. Старков О. В. Наказание: уголовно-правовой и криминологический анализ / О. В. Старков, С. Ф. Мильков. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 462 с.

8. Рівень злочинності в Україні зріс (іконографіка) [Електронний документ]. – Режим доступу: www.radiosvoboda.org/media/photogallery/26916371.html.
9. Гишинский Я. И. Наказание в системе социального контроля над преступностью / Я. И. Гишинский, А. В. Рабош // Общество и право. – 2013. – № 3. – С. 170–175.
10. Пирожков В. Ф. Влияние социальной изоляции в виде лишения свободы на психологию осуждённого / В. Ф. Пирожков // Вопросы борьбы с преступностью: сб. науч. трудов. – Вып. 35. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 40–50.
11. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ / А. Э. Жалинский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2009. – 296 с.
12. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. станом на 24 березня 2015 року: офіц. Текст. – К.: Алерта, 2015. – 208 с.
13. От «страны тюрем» к обществу с ограниченным применением боли: финский опыт сокращения числа заключённых / сост. И. Г. Ясавеев. – Хельсинки: Национальный исследовательский институт правовой политики, 2012. – 200 с.
14. Зер Х. Восстановительное правосудие. Новый взгляд на преступление и наказание / Ховард Зер; пер. с англ.: под. общ. ред. Л. М. Карнозовой; коммент. Л. М. Карнозовой, С. А. Пашина. – М.: Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. – 328 с.
15. Amnesty International закликає українську владу викоринити масові тортури в міліції [Електронний документ]. – Режим доступу: sprotiv.org/39415#V16-t7e9FYA.

Крисюк Ю. Наказание как составляющая социального контроля над преступностью. В статье рассматривается понятие «социальный контроль над преступностью», а также роль наказания в системе социального контроля. Доказано, что во все времена общество и государство старались минимизировать (ликвидировать, преодолеть) нежелательные для общества виды поведения и их носителей. В каждой стране в этих целях создается система социального контроля над преступностью и иными проявлениями негативной девиантности (пьянством, наркотизмом, проституцией, коррупцией и т. п.). Однако ни одно из нежелательных, негативных социальных явлений, включая преступность, не удалось «ликвидировать». Автор считает абсолютно справедливым тезис Э. Дюркгейма: «преступность – нормальное явление потому, что общество без преступности совершенно невозможно» – поэтому речь может идти, прежде всего о социальном контроле. Контроль над преступностью – один из видов социального контроля, который представляет собой механизм самоорганизации (саморегуляции) и самосохранения общества путем установления и поддержания в данном обществе нормативного порядка и устранения, нейтрализации, минимизации нормонарушающего (девиантного) поведения.

Ключевые слова: преступление, наказание, социальный контроль, преступность, «кризис наказания».

Krasyuk Yu. Punishment as an Integral Part of the Social Control over the Crime. The article discusses the concept of «social control over crime» and the role of punishment in the social control system. It has been proved that at all times the state and society tried to minimize (eliminate and overcome) inadmissible to the community forms of the individuals behavior. In every country for this purpose there has always existed a system of social control over crime and other forms of negative deviance (drunkenness, drug addiction, prostitution, corruption and so on). However, none of the unacceptable negative social phenomena, including crime, has been «eliminated». The author believes that Emile Durkheim's thesis that «crime is a common phenomenon in the society and it is quite impossible to find a society without crimes» is true and states that the only thing we can speak of is social control over the crime. Control of the crime is one of the forms of social control and may be considered as a mechanism of self-organization (self-regulation), and self-preservation of society by establishing and maintaining regulatory order in the community and implies the elimination, neutralization or minimization of the deviant behavior of its members.

Key words: crime, punishment, social control, crime, the crisis of punishment.